'כאבני החושן יעירו מעפר' -
תגובות למציאת בתי כנסת קדומים בארץ ישראל

ישראל רוזנסון*

א. דברי פתיחה - המציאה והתגובה

ההחלטה להעלות עלי כתב את ניצניו של המחקר שיוצע להלן, יסודה בהצטברות של תחושות בעניין השפעתם התרבותית של שרידי בתי כנסת קדומים, שמבחינתי הגיעה ל'מאסה הקריטית'. למה גורם המפגש עם בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל, שברובם מיוחסים לתקופת המשנה והתלמוד?[1] רבים יסכימו כי שרידים אלו אינם משאירים את המתבונן בהם אדיש. ואכן, המתבוננים הותירו עדויות רבות, מהן הובעו בכתב ומהן בעל-פה, מהן שיקפו תחושות קהילתיות ולאומיות, ומהן, תחושות פרטיות. בין המגיבים נגלה דמויות שונות - אנשי מדע, ספרות, הגות, הלכה, חינוך, מורים ותלמידים, מדריכים ומטיילים מן השורה, דתיים וחילוניים; וכמגוון המגיבים, מגוונות גם התגובות.

אשר לאתר העומד כאן על הפרק, לעתים ההתייחסות ממוקדת בבית הכנסת הקדום עצמו, ולעתים מכוונת לבית הכנסת על רקע סביבתו, המערכת היישובית שבה הוא מצוי, ואף מקומות קדושים שכנים (מעניינים בהקשר זה: שרידי בית הכנסת הקדום במירון העומדים מול הקבר המקודש של רבי שמעון בר יוחאי. וכן, בתי כנסת שכנים מסוגים שונים מאוד, דוגמת הפסיפסים של בית אלפא ועין הנצי"ב).

במבט אל החברה הציונית והישראלית בכללותה אי-אפשר, כמובן, לומר שהתעלמו מבתי כנסת קדומים. יסודות ממבניהם הפכו לסמלים לאומיים ממוסדים בכוח שיבוצם בבולים ובשטרות כסף של מדינת ישראל (בבולים: פרטים מן הפסיפס של בית אלפא,[2]

---

* המחבר מבקש להודות לחבריו: ד"ר חיים בן דוד, עודד לאוב, יעל מאלי, יצחק ספיר, עוזי פז, שמואל קליין, ד"ר יוסי שפנייר על סיועם ועזרתם, בבניין בתי כנסיות נשמח כולנו.

1 במאמר זה לא נעסוק בצדדים ההיסטוריים והארכיאולוגיים לכשעצמם ונכתבה על כך ספרות מרובה. לסקירה פרטנית ראו: צ' אילן, **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, תל אביב, 1991.

2 ציור של יען בבול כחול משנת תש"י, וגלגל המזלות, מחולק לארבעה משולשים, בצבע מקורי משנת תשי"ז.

בית הכנסת בכפר נחום,[3] מנורת בית הכנסת בטבריה.[4] בשטרות: פרט ['שלום על ישראל'] מתוך פסיפס בית הכנסת בעוספיה,[5] חזית מבנה בית הכנסת בברעם,[6] פרט [מנורה, שופר וארבעת המינים] מפסיפס בית הכנסת בנירים,[7] מנורת אבן מבית הכנסת בטבריה[8]), והם נסקרו בהרחבה בספרי ידיעת הארץ, אלבומי נוף הארץ והמדריכים השונים למטיילים. מבחינה זו אין הם חורגים במיוחד משרידים ארכיאולוגיים ושרידי עבר מסוגים אחרים. כמותם הועלו גם הם על נס על-ידי התרבות הציונית כחוליית קישור אל העבר הרחוק בטרם באה הגלות ושיבשה את הקשר שבין העם לארצו. ובהיות רבים מהשרידים מרשימים ושובי לב, אין ספק שחיצוניותם סייעה לעיגונם במערכת הסמלים החזותיים ששירתה צורך זה. במאמר זה ניסינו לגעת בהתייחסות תרבותית-לאומית-דתית רחבה יותר, שפעמים יש בה גם מן הממד האישי. ובהקשר זה עולות השאלות הכמותיות והאיכותיות. כמה כתבו על בתי כנסת קדומים?באיזה אופן? איך התייחסו אליהם בדרכים אחרות? התשובות לשאלות אלו תהיינה מצומצמות ביותר. בשורות שלהלן נסתפק בסקירת תגובות שונות למציאת בתי כנסת קדומים בהקשרים הללו. תחילה נעמוד על ההיבטים העקרוניים של ההתייחסות, אחר כך, נסקור דוגמאות למספר אתרים ספציפיים, ונסיים בהשוואה בין היחס לבתי הכנסת הקדומים לניסיון הציוני להתקשר במישרין לעבר המקראי של העם בארצו, המיוחס במיוחד למפעלו של דוד בן גוריון.

ב. המחקר, הפליאה והקישור לעבר

כשרידי עבר אחרים, זכו גם בתי הכנסת הקדומים למחקר ענף שהצביע על הבעיות ההיסטוריות הכרוכות בבנייתם ובזיקתם למקורות חז"ל. מדרכו של עולם, אחת מתוצאותיו של המחקר הארכיאולוגי היא חשיפה של שרידים של בתי הכנסת הללו שהיו חבויים דורות על גבי דורות (גם אם חלקים שלהם עמדו ניצבים על תילם), והעמקה של המודעות לעוצמתם וליופיים. ברור כי בתי הכנסת הקדומים זכו להיות מתועדים מבחינה מדעית, אך בצד הצגתם והבנתם כתופעה היסטורית, שאלת מעמדם התרבותי והחינוכי בעיני החובב והמטייל לא זכתה למענה ברור. נביא דברים שכתב בסוף שנות השמונים של המאה העשרים צבי אילן - אדם שהקדיש את מרצו ואת כישרונותיו למחקרם, המציג בהקדמה לספר על בתי הכנסת הקדומים כשל מסוים בתפיסתם

3 בול בצבע ירקרק משנת תשכ"א.
4 בול בצבע חום משנת תשכ"ז.
5 בגב שטר בן לירה אחת משנת תשי"ט.
6 בחזית שטר בן 500 פרוטה משנת תשט"ו.
7 בגב שטר של חמישים לירות משנת תשי"ט.
8 בצללית בגב שטר בן אלף שקלים משנת תש"ם.

כמערכת רב-תחומית. בצד הבעיה הציע גם את פתרונה בדמות מוזיאון מרכזי לבתי הכנסת הקדומים:

> [...] אין מוזיאון מרכזי או אגף רציני במוזיאון שעניינו היחיד הוא בתי כנסת קדומים. המידע והתצוגה מפוזרים, והמעוניין אינו יכול לבקר ב'מוזיאון בתי הכנסת הקדומים' יהא מקומו אשר יהא. [...] חיוני להקים גוף שעניינו היחיד בתי כנסת - חקר, תיעוד, לימוד, הוראה, גוף שייזום וידרבן רשויות וגופים אחרים, שתפקידם יהיה לדאוג לשמירה, לחיזוק לשימור ולהצגת הממצאים. [...] יהא זה אך לכבוד העם ולתפארת מדינת ישראל להקים גוף כזה, שישמר את היפים והחשובים של שרידי עברנו בארץ ישראל, ויפיץ את המידע אודותיהם. הספר שלפנינו מקיף לראשונה את נושא בתי הכנסת ואת הפוטנציאל החינוכי, ההיסטורי, האמנותי והכלכלי-תיירותי הטמון בהם. נקווה שיהיה בין הממריצים להקמת גוף זה.

לא כאן המקום להוביל להכרעה האם המוזיאון המוצע אכן יספק מענה, מכל מקום, דומה כי בהעמידם את הבעיה, הדברים המביעים בצורה העמוקה ביותר את ההערכה לבתי הכנסת הללו, יפים היום כבעת כתיבתם.

בבואנו לבודד חוויות בסיסיות שמאפיינות את המפגש עם בתי הכנסת הקדומים, התחושה הראשונה הן של איש המקצוע והן של ההדיוט היא כמדומה הפליאה מעוצמתם. כתב על כך בסיכומו למאמר, ג' פרסטר, חוקר חשוב של בתי הכנסת בגליל:

> שרידיהם המרשימים של כארבעה עשרות בתי כנסת אשר נתגלו ברחבי הגליל ובעמקיו נסקרו במאמר זה מעידים על תכנון וביצוע מעולים בדרך כלל. במבנים אלו הוכיחו קהילות יהודיות עירוניות וכפריות את **שאיפתן ויכולתן לפאר ולהדר את המוסד הציבורי המרכזי שלהן**. בנאים ואמנים יהודיים מבני הקהילות אלה ביצעו את מלאכתם נאמנה [...].[9]

לדברים אלו ראוי להוסיף כי לא-אחת מדובר ביישובים קטנים, שלגבי חלק גדול מהם אין כל עדות למישהו מבין החכמים שחי בהם, וחלקם אף אינם מזוהים כלל בשמם הקדום. למשל, שניים מבין המרשימים ביותר בין בתי הכנסת, אלו השוכנים בבית אלפא ובברעם, ספק אם נדע בכלל לזהות את מקומם ולשייכו לאיזשהו יישוב ידוע ולקהילה מוכרת. מתברר אפוא עד כמה היה פיאורו של המבנה בעל ערך סמלי, התקף בכל מקום בלי קשר למאפייניו הרוחניים המציאותיים, ויש לשער שעם התפשטותה של הנצרות לאחר התנצרות האימפריה הביזאנטית במאה הרביעית, התחזק הרצון להפגין את העוצמה היהודית המקומית באמצעות המבנים רבי הרושם.

9 ג' פרסטר, **בתי הכנסת בגליל, ארצות הגליל** (עורכים: א' שמואלי, א' סופר ונ' קלאוט), א, חיפה 1983, עמ' 252.

זוהי מן הסתם תגובת המתבונן המשכיל בהווה המנסה להבין את חוויית ההתבוננות בעבר, יחד עם זאת, המבט מן ההווה מעורר תחושה נוספת, שהיא ללא ספק אידיאולוגית יותר. באופן כללי תופסים בנידון הזה דברי הקדמה שכתב חובב ידיעת הארץ, אפרים תלמי, המבטא את מוטיב ההמשכיות:

> [...] עדות חיה לחיי יהודים שנתקיימו גם לאחר חורבן בית שני, וחורבן ירושלים [...] עקבות העבר היהודי המפואר חקוקים ובולטים בבתי הכנסת בגולן ובגליל, ביהודה ובשומרון, במדבר ים המלח ובהרי חברון, בעזה ובנגב; עדות לקשר שלא נותק, הקשר של עם ישראל אל ארצו, ארץ ישראל; **עדות מובהקת לחיים תוססים של יהודים, שנמשכו בחלקי הארץ השונים, גם אחרי שרובו של העם גלה מארצו בתינרת ידי הרומאים. היהודים שנשארו נאחזו בארץ בציפורניהם;** הסתתרו במערות מדבר יהודה או בהרי הגליל. הם המשיכו חיי יום-יום, וגם שקדו להמשיך את חיי הציבור, את חיי הדת והאמונה. הם הקימו מוסדות ציבור ובנו בתי כנסת, שהיו המוסד המרכזי בקהילה. [...].[10]

בהתייחסו לכוחו של שריד ארכיאולוגי ליצור קשר עם עבר יהודי בארץ ישראל, דומה טיעון זה באופן כללי לשימוש שנעשה בשרידי קדומים כדי לקשר לתנ"ך,[11] אך בעוד שהקישור לתנ"ך מדלג על פער זמן עצום, הוא עולה בהקשר מיוחד של חוליית הקישור ליהדות שבארץ שהתמידה בקיומה במהלך 'אלפיים שנות גולה'.

ג. מוטיב ההמשכיות - דוגמת פקיעין

יצחק בן צבי במחקריו המיוחדים במינם התרים אחרי שרידים יהודיים שנותרו בארץ במרוצת שנות הגלות, פעל ללא ספק מתוך מניעים אידיאולוגיים ברורים - חיזוק חוליית הקישור בין ההווה המתחדש לבין העבר הארץ-ישראלי. אולם שלא כרבים שהתמקדו בתנ"ך, התייחס בן צבי גם לשרידים מימי הביניים המוכיחים, לדעתו, את רציפות היישוב היהודי בארץ ישראל. במסגרת זו התעמק בפרוטרוט ביישוב היהודי שגילה בפקיעין. לפי תפיסתו של בן צבי, יישוב זה בפקיעין ממשיך מורשת של קהילה שלא יצאה לגולה, ובמובנים רבים הפך לסמל. לדידו, בית הכנסת של פקיעין מייצג נאמנה את יציבותה של העיר:

> מלבד עדותם החיה של יהודי פקיעין יש לנו קצת **עדים דוממים**. הראשון שבהם הוא בית הכנסת, שהוקם על יסוד בית הכנסת הישן. המסורת המקומית אומרת

10 א' תלמי, **בתי כנסת מספרים**, רמת גן 1983, עמ' 7.

11 א' שפירא, **בן גוריון והתנ"ך** יצירתו של סיפר היסטורי, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב תשנ"ז, עמ' 233-247. ז' גורביץ וג' ארן, על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית) **אלפיים**, 4, תשנ"ב, עמ' 9-44.

> **שבית הכנסת נבנה במקום שבו יסד ר' יהושע בן חנניה את בית מדרשו** [...] זקני הכפר מספרים שהבניין הישן היה שונה מהחדש [...].[12]
>
> לפי מה שהעליתי מפי זקני הכפר, מתברר, כי הבית הזה בצורתו של עכשיו, קיים רק מלפני נ"ד שנה, ועוד חיים זקנים הזוכרים את בניינו. [...] הבניין הקדמון הוא מתקופת בתי הכנסיות הקדומים שהמסורת מימי הביניים אמרה עליהם שהם מבנייני ר' שמעון בר יוחאי. [...] לפי צורת התבליט, המכיל רק מנורה, שופר, אתרוגים ולולב יש למנות את בית הכנסת של פקיעין על בתי הכנסיות הקדומים ביותר, וגם מכאן יש להסיק שהיישוב היהודי של פקיעין, הוא קדום ושורשיו נעוצים לפחות בתקופת המשנה. [...] עצם תגלית המנורה הריהי מופת חותך לקדמותו של היישוב היהודי במקום הזה [...]. לפי מסורת תושבי הכפר היהודים עמד במקום הזה, שבית הכנסת עומד עליו היום, בית תפילה או בית מדרש מימים קדומים, ואבן זו, שהשקיעו בעמוד הבית הקיים מוצאה בלי ספק מן הבניין הקדמון, אשר התנוסס במקום זה מזמן שישבו היהודים על אדמתם, ולכן לכל המאוחר - מזמן המשנה והתלמוד.[13]

אליבא דבן צבי, דוגמה נאה להמשכיות היא זו, ובלי קשר לשאלה ה'מדעית' של קדמותם הממשית של יהודי פקיעין, דומה כי אכן, בבית הכנסת שלהם נשמר משהו ממשי מאוד מימות בתי הכנסת הקדומים. ועדיין, התחושה העולה היא כי לא בית הכנסת כמוסד פעיל עומד כאן בראש מעייניו של בן צבי, אלא כמבנה - 'עד דומם'. השתמרותו של השריד הארכיאולוגי חשובה, ולא התמדתו של מוסד יהודי חי ותוסס המנהל חיים לפי מנהג 'ישראל סבא'. בכך תרם לעיצוב ההשקפה הרואה באנשי פקיעין 'שומרי חותם' גליליים, ששירותם לעם ישראל מצטמצם לנצירת חוליית הקישור הזו, מבלי לראות בחייהם דגם ראוי לחיים יהודיים פעילים שבית הכנסת עומד במרכזם.

ד. המשכיות וחידוש - דוגמת בית אלפא

פה ושם נגלה גם את העדות למפגש בין הישן לחדש האמור להמשיכו. הנה, מציאתו של בית כנסת בבית אלפא באמצע שנות העשרים של המאה הקודמת, עוררה ללא ספק עניין עצום. עניין זה נבע בין השאר גם ממיקום התגלית בסמוך לנקודת ישוב חלוצית חדשה, שסימנה את גבול ההתיישבות בעמק יזרעאל באותה עת. בהקדמה לספר (מדעי!) על התגלית נכתב:

> תגלית בית הכנסת עוררה עניין רב בארץ, בייחוד בקרב הציבור היהודי. האוניברסיטה ראתה לפיכך צורך לפרסם מדי פעם בפעם ידיעות בעיתונות על מהלך החפירה ועל תוצאותיה. ממקומות שונים בעמק ובארץ התכוננו חבורות

12 י' בן צבי, **שאר ישוב**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 26.

13 שם עמ' 40-41.

> לבקר את התגלית המעניינת הזאת, [...] באחד מימי הגשמים האלה באו אלינו רכובים על סוסים הד"ר י.ל. מאגנעס בלוויית מר ד"ר הומס מניו יורק. נמצאנו אז בתחילת גילוי הטבלה שבה מצוירת 'עקידת יצחק'. האורחים התעניינו **בשרידי העבר היהודי** שהלכו ונתגלו וכמו כן **ברקמת החיים החדשים ההולכים ומתהווים בנקודה קיצונית זו של התיישבות יהודית ב'עמק יזרעאל'.**[14]

הנה כי כן, 'רקמת החיים החדשים...' ו'שרידי העבר היהודי' שביטויו באותה עת היה 'עקדת יצחק' עומדים יחדיו לנגד עיני המבקרים בפינה הנידחת. בהמשך נרקם מתח מסוים בין החדש לישן, שביטויו בשאלה פרקטית:

> [...] העובדים הפסיקו מיד את עבודת חפירת התעלה, והנהלת הקיבוצים שלחה את אחד מחבריהם לירושלים להודיע על המציאה להנהלה הציונית, למחלקת העתיקות של הממשלה ולאוניברסיטה ולשאול את אשר עליהם לעשות עם המציאה כדי שיוכלו להמשיך בחפירת אמת המים.[15]

סוף דבר, חפירת 'תעלת המים' החדשה לא הפריעה לחשיפת בית הכנסת הישן, ומן הבחינה החומרית שניהם נותרו דרים בכפיפה אחת.

בן צבי שמצא שרידים של בית כנסת ברמת נפתלי בגליל העליון, כתב על שימור השרידים מתוך השוואה לבית אלפא:

> עפר ארץ ישראל לא שמר לנו פפירוסים ומגילות כמו עפרה של מצרים, אולם עוד רבו תעודות אבן וחרס שפוני טמוני חול, המעידים על שורשינו בארץ הזאת דורות רבים אחרי החורבן. דורנו שזכה להיות דור ראשון לגאולת העם, חובתו להיות ראשון גם בגילוי נסתרות ההיסטוריה. אולם דבר זה מחייב עבודה זהירה ושיטתית. לא בכל יום מתרחש **נס בית אלפא**. לא כל העתיקות נפלו בחלקו של יישוב בן תרבות, המתייחס בחיבה הערצה לשיורי ימי קדם. רוב המערות והאבנים נמצאות ברשותם של אוכלוסין מסוג אחר שאין להם עניין בעתיקות ובגילוייהן, ויש לחשוש שדברים יקרי ערך אשר נשתמרו במקרה במשך אלפי שנה ילכו לאיבוד דווקא בימינו, ימי מעבר אלה אם לא יושם לב לכך מבעוד זמן.[16]

זוהי קביעה עקרונית החוזרת ומדגישה את מוטיב 'שורשינו בארץ הזאת דורות רבים אחרי החורבן' וחשיבותו ל'דורנו שזכה להיות דור ראשון לגאולת העם'. 'נס בית אלפא' - המציאה והשימור, הוא הבסיס לכל דיון בנושא הזה.

14 א"ל סוקניק, **בית הכנסת העתיק בבית אלפא - פרשת החפירות שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית ירושלים בחורף תרפ"ט**, ירושלים תרצ"ב, עמ' 6.
15 שם, עמ' 5.
16 י' בן צבי, **שאר ישוב**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 117-118.

כחמישה עשורים לאחר מכן תיאר אילן זהרוני, מדריך רב-מוניטין באזור, את המפגש חדש-ישן בצורה דרמטית לאין ערוך. זאת בחוברת של החברה להגנת הטבע שכולה מוקדשת לנושא הנידון, ובשל חשיבותם חלק מן הדברים יובא גם בסעיף הבא. בסגנון נמלץ המנסה להתקשר לקהילה הקדומה ככל שניתן, הוא מפתח את מוטיב ההמשכיות בחתימת החוברת:

> עד שמלאנו את אולם בית הכנסת באנשי הקהילה היהודית של בית אלפא הטינו אוזן לשיחתם ותפילתם ופתחנו לבנו לרגשות והתכנים שפעמו בלבם. ירד מסך אפל וכיסה עליהם. בית הכנסת נהרס כנראה בסוף המאה השישית ולא נבנה עוד...כלום זהו הסוף? [...]"[17]

בתשובה לשאלה, הוא מספר את תולדות העלייה על הקרקע החל מג' במרחשוון תרפ"ג, הוא מבליט את התנגדותה של ההנהלה הציונית להתיישבות במקום ואת התעקשותם של המתיישבים.

> [..] המתיישבים כפו את רצונם על המוסדות ונשארו במקום. שש שנים חלפו. טרקטור שעסק בחפירת תעלה פגע ברצפת הפסיפס. א"ל סוקניק (אביהם של יגאל ויוסי ידין) בעזרת חברי הקיבוץ פינו את עיי המפולת וחשפו את הרצפה. שש שנים חלפו והנה נמצא כי התעקשותם **כמו כוונה ע"י יד מסתורית** לתקוע יתד על חורבות הישוב היהודי שנהרס 1800 שנה לפני כן, ולהקימו מחדש.. [...].[18]

אכן, שילוב מיוחד ומעורר למחשבה, שבו בית הכנסת הקדום מייצג את 'היד המסתורית' המכוונת לשילוב חדש וישן.

ה. נקודת מבט חילונית

המקרא כולו אומר זיקה ל'שטח', ההיבט הנופי והגיאוגרפי כה בולטים בו עד שאין תימה שהתחבב על ההוגים הציוניים, וכה רבים ראו בלימודו בזיקה לארץ עניין מתבקש ותמצית הקשר בין העבר היהודי המפואר להווה המתחדש. יתירה מזו, הדברים הגיעו עד לראייתו כ'מערכת הקודים' שאמורה להוביל את החיים היהודיים בארץ. כאמור, והדברים ישובו ויידונו בסיכומנו, לדוד בן גוריון נודעה חשיבות רבה בהפיכת טיעון ידוע זה לדגל רוחני ממשי וסוחף. אולם הדברים שונים לגבי שרידי תקופת המשנה והתלמוד בכלל ובתי הכנסת בפרט. שלא כעבר המקראי שנעלם-נגנז והתחדש (לדעת הוגים רבים), בית הכנסת לא נעלם כלל ועיקר, נהפוך הוא, הוא המשיך לתפקד כמוסד פעיל

17 א' זהרוני, **בית הכנסת העתיק בבית אלפא בקיבוץ חפציבה**, בית ספר אלון תבור ע"ש יגאל אלון, תשמ"ב, עמ' 10.
18 שם עמ' 11.

ותוסס, אלא שבעבור רבים סימל דווקא את היהדות הגלותית; זו שבסמליה הישירים בעטו עתה ברגל גסה. זו ששידרה ניוון וחולשה, ואחת דינה היה להימחק בפני הגל הגואה של התחייה הציונית. דומני שדיון זה יימצא נשכר ממבט אל 'הסרט הציוני' בתקופת הבראשית שלו. כיבוש השממה, ביצור הביטחון וגיבוש ערכי העבודה ותדמיתה אינם מותרים מקום לתפילה, והדמות החלוצית הגברית (גם אם היא עדיין איננה "מצ'ואיסטית"!), אינה נזקקת לחסדי שמים. בנסיבות שכאלה אין צורך בבית הכנסת, לא בזה של ההווה ולא ב'אביו' הקדום ששרידיו הולכים ונחשפים בשטחי הארץ. הקולנוע הקונה את מעמדו כגורם מעצב תודעה ציונית אינו נזקק אפוא לבית הכנסת. מבחינה זו אין בדברים כל רבותא, ומצבו של הקולנוע העברי דומה לעולם תרבותי עשיר ומגוון המתעלם מכך, ולא היה עולה בדעתי לציינו במיוחד אלמלא אירוע חטוף בסרט חלוצי תרתי משמע ('עבודה' של לרסקי משנת 1934)שיש בו כדי לחדד נקודה זו.[19] החלוץ גיבור הסרט נע ונד (גלגולו של היהודי הנודד?) במרחבי הארץ הנכבשת וחולף ביעף בשעריו של בית הכנסת הקדום של מירון. כה 'ביעף', עד שספק אם בצפייה רגילה ניתן בכלל לזהות שבבית כנסת עסקינן. במעמדו בסרט זהו שריד קדום היוצר קשר לעבר אך זה אינו 'בית כנסת'!

בחוברת שהוצגה לעיל, אילן זהרוני מתמודד עם סוגיית היחס הציוני-חילוני לבית הכנסת הקדום:

> מהו בית הכנסת? מדוע והיכן צמח מוסד כזה? [...] בית הכנסת של היום אינו שונה כמעט מבתי הכנסת בעבר. הנכנס בשערי בית כנסת יתקל מיד בבליל של קולות גבוהים ונמוכים, רמים ולוחשים. זה נושא קולו בתפילה וזה מלחש בפינתו, זה יושב שקוע בלימוד וממלמל פסוקים ושברי פסוקים, וזה סובב אנה ואנה בין העומדים. זה מרים קולו בויכוח עם חברו, וזה נושא ונותן בענייני מסחר ופרנסה. ענייני היום ושיחות חולין מתערבבות בקולות התפילה והלימוד. קדושה וחול כרוכים זה בזה, שיח בשר ודם עם שיג הנפש לבוראה... עומד המסתכל ותמה - הזה מקום תפילה שאין בו כל הדר וכבוד?! הכך יאה למקדש מעט בו נושא האדם נפשו לאלוהיו?! מיד עולה בדמיונו הכנסייה הנוצרית גבוהה, אפלולית ואמרת כבוד. איש לא ירים קולו ושירת התפילה נישאת בהרמוניה בליווי צלילי העוגב. מי שיסתפק במבט שטחי וחטוף זה יתכן ויעדיף את הכנסייה הנעימה והמלאה הדרת כבוד על פני בית הכנסת ההומה חסר הגינונים וההדר...למעמיק מעט יראו הדברים אחרת... הבדל זה בין הכנסייה לבית הכנסת הוא בעצם הביטוי לשוני העיקרי שבין היהדות ובין הנצרות ודתות אחרות.[20]

19 י' רבלין, "ישים מדבר לאגם מים וארץ ציה למוצאי מים - על גלגוליו של סמל מקראי בקולנוע בארץ ישראל", **אקדמות**, ט"ו, תשס"ה, עמ' 61-80.

20 אילן זהרוני, **בית הכנסת העתיק בית אלפא בקיבוץ חפציבה**, בית ספר שדה אלון תבור ע"ש יגאל אלון, תשמ"ב, עמ' 6-7.

> [...] יתמה השומע שאינו דתי: וכי מה לי ולכל זה שאיני שומר מצוות ואלה למה לי? ובכן, טעות בידו. לא רק קשר היסטורי יש לו עם אלה, אלא הוא מקיים רבים מן הציוויים בחיי היום יום שלו. טעות מקובלת היא כי קיום מצוות מצטמצם לתפילה, הנחת תפילין וחבישת כיפה... כללי ההתנהגות הלאווים וההנים שלנו מבוססים ברובם על תורת ישראל, מבלי שניתן דעתנו על כך.[21]

אין ספק, זהו ניסיון אמיץ ומעניין להציע טעם ופשר לחוויית בית הכנסת הקדום, עבור מי שבחיי היומיום שלו לא נמצא בין חובשי ספסליו; ובכל זאת תחושתנו היא כי השאלה מהי משמעותו לעולם החילוני של מוסד, שאנשים דתיים מסתכלים על ההלכה התופסת בו ומקדשת אותו חרף חורבנו,[22] לא קיבלה מענה מלא, וספק הוא עד כמה מענה כזה בכלל אפשרי.

ו. המבט הספרותי - שני שירים

דוגמה למתח בין המגמות של תפיסת בית הכנסת הקדום כחולייה רבת חשיבות בשרשרת ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל. מול תפיסתו כ'שק החבטות' של החידוש הציוני, עולה משני שירים שנכתבו על-ידי משוררים שלחמו בתש"ח, ומסמלים כל אחד פן שונה מאוד במחשבה הציונית וביצירה הספרותית הנגזרת ממנה. זרובבל גלעד קבע עמדה לגבי בית כנסת קדום בשירו 'בבית הכנסת בסוסיה'[23] המוקדש 'לשמריה' (גוטמן), ארכיאולוג ואיש רב-עלילה בכל הקשור למפעל הציוני:

עִזִּים שְׁחֹרוֹת כְּפָרוֹת
רָעוֹת הַמַּרְאֶה שֶׁל פְּרִעָה,
רוֹעוֹת בֵּין חֻרְבוֹת עַד שֶׁיֶּחְשַׁפּוּ
חֻלְמֵי תִינוּ הָרְעוּלִים וְיֵצִיצוּ
צִיצִים עִם רְמוֹנִים מִן הָאֲדָמָה
וְשׁוֹשָׁן וְאַפַּרְסְמוֹן
וּפְרִי מֶגָדִים.
אוֹתִיּוֹת עִבְרִיּוֹת מְאִירוֹת
כְּאֲבָנֵי הַחֹשֶׁן יָעִירוּ מַעֲפָר
אֶת יְהוֹשֻׁעַ, יוֹדָן, וְיֵשׁוּעַ שֶׁהָדָה וּמִנְחָמָה
וּקְדֻשַּׁת מְרֵי רַבִּי אִיסִי הַכֹּהֵן הַמְּכֻבָּד
בִּירַבִּי, וְרַבִּי יוֹחָנָן הַכֹּהֵן הַסּוֹפֵר בִּירַבִּי,

21 שם עמ' 8

22 הביטוי המרשים לכך בהלכה: "קדושתן אף כשהן שוממין" (משנה, מגילה ג, ג).

23 זרובבל גלעד, **בצל התאנה - מבחר שירים תש"ל-תשמ"ח**, תל אביב 1988, עמ' 52.

בְּנוֹ הַחֹתָן, הֵם וַאֲחֵרִים
יָקוּמוּ וְיַעַמְדוּ עַל רַצְפַּת הַפְּסִיפוֹס
וּפְנֵיהֶם נְשׂוּאוֹת צָפוֹנָה,
נִשְׁבָּעִים לִירוּשָׁלַיִם בִּימִינָם
וַאֲנִי מִצְטָרֵף לַמִּנְיָן
וְעִם כָּל הַקָּהָל
קוֹרֵא בְּקוֹל:
שָׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל,
אָמֵן!

מבטו של המשורר העומד לנוכח חורבות סוסיא, מופנה אל העבר, נוקב ויורד עד ל'פרות חלום פרעה'. ממנו, מתוך אווירת החורבן המקראית המגולמת בצאן המשחית ופרות רעות הבשר, הולך ונפתח החלום הלובש מעטה פירות נאים, פרחים ובשמים טובים. האותיות העבריות של כתובות רצפת הפסיפס - אלו ששמרו על טהרת הלשון העברית בשנות פנותה את בימת השפה בפני הארמית - מאירות כמו באגדה אודות האותיות שבחושן. מה שהתחיל בשחור העזים המכלות ומשחיתות מתפתח לאור, החושך מואר בתודעת המשורר המצפה לפתרון חלומו. והנה הפשר, האותיות מבהיקות כמו הייתה רצפת הפסיפס מעין חושן שבצורתו הקדומה היה מדריך את דרך הפונים אליו, וכאן הוא מסייע בהדרכה אחרת - פתיחת החלום הרעול המתברר כחלום ומתקשר להיסטוריה היהודית. המבט אל הזמן המובע בשיר הוא מבט משתלב, מבט מפייס, חרף החורבן המיוצג על-ידי הצאן הרע; השרידים העולים מן האדמה מובילים להשלמה של משורר עין-חרודי, איש תנועת העבודה החילונית, איש הפלמ"ח ומחיטב משורריו, עם המושג היהודי המסורתי של 'המניין'. השפה והכתובות העבריות בבית הכנסת הקדום בסוסיא מסייעות לעיצוב השלמות והחיבור, המוביל לשימוש בשפה המסורתית - אמן (אין ספק, זוהי עדות מרהיבה להשתמרותה של העברית בחבל ארץ נידח, אך לא לצד המחקרי נשואות עינינו). הוא הדין לגבי הריאליה של המבט צפונה אל ירושלים - 'ופניהם נשואות צפונה', הרווח בסוג הזה של בתי הכנסת באזור הר חברון.

יהודה עמיחי כתב שיר ששמו 'זיכרון הנגב בבית הכנסת העתיק בברעם'.[24] נציג את הבתים הראשונים:

זֶה בֵּית תְּפִלָּה אֲמִתִּי:
פָּתוּחַ בְּלִי קִירוֹת וּבְלִי גַּג,
בְּלִי אוֹתִיּוֹת שְׁחוֹרוֹת, בְּלִי שֵׁעָוֶה מְעִיקָה וְכָלָה,
וְזֶה נוֹף אֲמִתִּי: לִרְאוֹת אוֹתוֹ

24 שירי יהודה עמיחי, ב, תשס"ג, עמ' 50-51.

דֶּרֶךְ מְקוֹם שֶׁהָיָה אֲבָנִים.
זְמַן הוּא. וּתְפִלָּתוֹ הֶרֶס וּבְרֶכְתּוֹ
הֶרֶס וְקִלָּלָתוֹ הֶרֶס.
כָּךְ דֶּרֶךְ הַדִּבּוּר. מִלִּים שֶׁשָּׁמַעְנוּ אוֹתָן
לִפְנֵי עֶשְׂרִים שָׁנָה,
כָּאן פְּרוּשָׁן. הַגּוּף סָיַג לַמַּחֲשָׁבוֹת.
הָעֲנָבִים הָיוּ גְּדוֹלִים בָּאֲדֵי דּוֹרוֹת,
כִּי לֹא הוּשְׁקוּ; מְתוּקִים מֵהַזְּנָחָה.
מֻתִּים הִצְטַמְּקוּ בַּחוֹל. טָעֲוִיּוֹת שֶׁל אָז וּמַחְדָּלָיו
מְקֻשָּׁטִים עָכְשָׁו אֶת זְמַן חַיֵּינוּ [...].

כבר משמו של השיר עולה המגמה של ערבול המגיע לכלל סחרור גיאוגרפי ממש. התנודה כאן היא אופקית - מהגליל (ברעם) לנגב, ולא אנכית - 'מהארץ לשמיים' כמקובל בדימויי התפילה. החיבור המוזר בין מקום לזמן ('דרך **מקום** שהיה אבנים. **זמן** הוא...') האופייני לשירת עמיחי, עולה כאן גם מתוך השימוש המעניין וכפול המשמעות ב'דורות'. 'דורות' הוא שם של קיבוץ בנגב. הוואדי שלידו מכונה גם הוא 'דורות', אך פירושה של המילה 'דורות' הוא כמובן גם יחידות של פרק זמן משמעותי בחיי האדם. הזמן החולף היטיב עם הענבים בהמתיקו אותם, אך הוואדי בנגב - זירת המלחמות, היה גם מקום המתים והטעויות ('מתים הצטמקו בחול. טעויות של אז ומחדליו'). על רקע זה בולט ההרס של בית הכנסת בברעם. המטייל במקום יכיר מייד את תחושת ההרס שבה בעת משדרת גם תחושה ברורה של מבנה רב רושם; הרס ופאר חברו בו. לדידו של עמיחי, ההרס המוחלט, ריקון של כל תוכן רליגיוזי, נובע מהעמדת בית התפילה ההרוס, וזהו קלסתרו של בית כנסת קדום כבית התפילה האמיתי, השבור הוא השלם. בניגוד לזרובבל גלעד, אין כאן קהילה, לא בדור הזה ובוודאי שלא לאורך הדורות. החיבור למושג הזמן עניינו ניצול הקדמוניות וההרס כדי לומר משהו על הזמן הפרטי, התפילה הפרטית שבהיעדר אותיות 'בלי אותיות שחורות' קיומה הוא באיוונה. עם זאת אפשר שהדה-קונסטרוקציה של עמיחי יוצקת לשיר בסופו של דבר תוכן דתי, מכיוון שככלות הכול מדובר כאן במקום שהוא בית כנסת. הנוף הטבעי 'האמיתי' שאמור לתת את חותם ה'אמיתות' לבית התפילה האמיתי, לא השתלט כליל על בית הכנסת, שלא נמחה בטבע הגלילי. בעמדו, מאות בשנים, חרב למחצה, בית כנסת זה מצפה למילוי, אך חסין מהרס.

ז. עשרים וארבעה בתי כנסת של רשב"י - מירון

בית הכנסת הקדום במירון מזמן התייחסויות מיוחדות רבות חשיבות לענייננו (לאו דווקא משום שזכה לרגע של חסד בסרט שהוזכר לעיל). הוא שוכן על גבעה ממש מעל אתר הקבר המפורסם. שרידיו היו ידועים במשך מאות בשנים, והוא נכלל בין בתי הכנסת

הקדומים בגליל שבנייתם יוחסה בימי הביניים לרשב"י.[25] האגדה שיסודה בכתבי עולי הרגל למקומות הקדושים בימי הביניים ואומצה בציבור החרדי, מספרת על משקופו שהיה מונח שבור למחצה, כתלוי ולא-תלוי שנפילתו תביא סוף סוף לגאולה. (אגב, ניסיונות לשיקום המבנה מטעמי בטיחות בתחילת שנות החמישים נתקלו בהתנגדויות מסוימות, שכן יש בכך כדי להאט את הגאולה. מה גדול האמון במיומנותם של משפצי ישראל!) להלן נציג 'אגדה מודרנית' על בית הכנסת ומקומו המיוחד, שכתב יצחק ספיר. 'אגדת הגאולה בבית הכנסת העתיק במירון':

> חצוב בסלע מלא עוצמה, אך מעט שרידים נותרו בו, לבד מקיר חזית דרומי מפואר בו היו שלושה פתחים. המזרחי קרס ונעלם. המערבי שלם במקומו. והמרכזי הגדול והמפואר שבשלושתם, משקופו סדוק. קיר החזית הדרומי הפונה אל ירושלים. פונה אל ירושלים ומשקיף אל קבר רשב"י ועירו מירון, לפי שאין בונים בית כנסת אלא בגובהה של עיר. גובהה של עיר, שמיים ונוף גליל עליון, ירושלים ורשב"י. בית תפילה המזמין מחשבי חשבונות הגאולה. ואכן, פסקו בעלי אגדה שכאשר יתמוטט משקוף הפתח המרכזי יבוא הגואל. ואני בכל ביקורי בבית הכנסת מצפה לבנייתו מחדש של השער המזרחי, יבנה בקיר הדרומי וחבריו שבכל הרמות, יעמדו העמודים ועליהם תקרה ובבית ישמע קול תפילה ולימוד של יהודים השבים לביתם-אדמתם. בבנייה, ולא בחורבן כך ורק כך תבוא הגאולה.[26]

בגרסתו לאגדה הישנה, הופך יצחק ספיר את מהותה ואת מסריה. בית הכנסת לא צריך לעבור עוד שבר והרס; הגאולה תבוא לא על-ידי השבירה, אלא על-ידי ההשלמה והתיקון במובנם הפשוט. בית הכנסת המקשר לעבר ימלא את תפקידו זה, לא כאנדרטה, זכר קפוא למה שהיה, אלא כבסיס למה שיהיה; התיקון הוא השלמת החסר במובנו האדריכלי, המבשר חזרה לעבר במתכונתו הידועה. נוכחות קברו של רשב"י במרחק כה זעיר, יש בה כדי להאפיל על בית הכנסת; העובדות מדברות בעד עצמן, ההמונים מבקרים בקבר ולא בבית הכנסת. לדידו של ספיר, לא זה הוא זכרו הראוי של רשב"י. רשב"י האמיתי מכוון לגאולה, ולא להקפאת המצב, והדרך לכך עוברת בבית הכנסת השכן.

ח. בתי כנסת באתרים מיוחדים

עסקנו עד כאן במה שנראה בעינינו כבעיות המרכזיות של המפגש הישראלי עם בתי הכנסת הקדומים. להשלמת התמונה נציג להלן מספר דוגמאות של בתי כנסת מיוחדים

25 סקירה קצרה ראו אצל צבי אילן: צ' אילן, **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"א, עמ' 39.

26 פגישה - מפגשים ספרותיים עם ארץ ישראל, מכללת אורות ישראל, אלקנה, עמ' 49.

המעוררים עניין - בית כנסת בית כנסת ועניינו - ובתגובות בכתב ובעל-פה ביחס אליהן. נפתח בבית הכנסת במושבה יסוד המעלה שכתובת שלו הובנה על-ידי אחדים כרמז למעשה ההתיישבות במקום. אשר למצדה, נבחן מהן השלכות של האתר המפורסם על בית הכנסת שנתגלה בו. פסיפס בית הכנסת שנתגלה בציפורי נתפס כמבטיח תובנות מעניינות של חיי היהודים אחרי תקופת התלמוד. הגולן ראוי ללא ספק לתואר 'ארץ בתי הכנסת', שבה האתרים הקדומים הופכים להיות חלק אינטגראלי מהווי החיים בהווה. בעין הנצי"ב נבחין בתופעה דומה בעיקרה של השפעה המיוחדת למקום. נזכיר בקצרה גם את שרידיו רבי המשמעות של בית הכנסת הקדום בחברון והשפעתו על היצירה במקום.

1. יסוד המעלה

ספר 'מדריך טיולים' חדש מספר על הכתובת שנמצאה בעת העלייה על הקרקע של מושבת העלייה הראשונה - יסוד המעלה:

> קרוב לוודאי כי מבית הכנסת מהתקופה הביזאנטית שנחשף כאן, נלקחה אבן עם כתובת קדומה שמצאו מייסדי המושבה עם עלייתם לקרקע, אשר **ריגשה אותם**. על האבן הייתה חרוטה כתובת בארמית, שפירושה **'יזכר לטוב מי שיתישב במקום הזה'**. במגרש שמשמאל לאתר הקדום, עמד כנראה 'בית האוצר' - הבית היחיד שנמצא במקום עם הקמת המושבה, אשר שימש בית המגורים הראשון ומבנה ציבורי בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, עד שהוקמו בנייני הקבע של המושבה.[27]

הנוסח המציין לטוב את המתיישבים איננו חד-משמעי. צבי אילן מביא דווקא את הנוסח הפחות ברור שהציע י' גולדהאר: **'יזכר לטב דמתיתב ...דעביד...חניותנו'**.[28] שנים לאחר מציאת הכתובת, בשנת 1974, נמצאו ביסוד המעלה בגבול ימת החולה לשעבר, שרידי מבנה שזוהה כבית כנסת שהכתובת שייכת לו ככל הנראה. הכתובת עצמה איננה נמצאת בידינו, ובהיעדרה, אין הסכמה באשר למה שנכתב בה.[29]
הנוסח דלעיל המכוון במישרין למי שיתיישב במקום הזה ממשיך לעורר התרגשות מרובה, אולם אי-הבהירות והמסתורין המלווים את הכתובת מזה עשרות בשנים עוררו גם תגובות אחרות. על כך כתב דוד שוב בחיבור המוקדש למושבה כשישים שנה לאחר היווסדה:

27 ר' אהרונסון, **לכו ונלכה - סיורים במושבות העלייה הראשונה**, ירושלים תשס"ד, עמ' 370.

28 צ' אילן, **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, תל אביב תשנ"א, עמ' 38.

29 צ' אילן, **אתרי הטיול בארץ ישראל**, א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 37-40. וראה גם נוסחאות שונות אצל זאב וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל**, ערך יסוד המעלה, עמ' 2878.

> על אדמת נחלתם נמצא גם בנין ישן גדול ...וסוף סוף עלה בידם לתקנו תקון כל שהוא, בשעת התקון מצאו בקיר אבן ובה חקוקות מילים אחדות באותיות אשוריות שקריאתן היתה קשה, ומה שיכלו אחר כך המבקרים להוציא מהן היה בערך: **'ידכר לטב מאן דמיתבי'** (יזכר לטוב כל המתיישב כאן). האיכרים חשבו לתלות בזה רמזים שונים, אבל נמצאו אנשים שהטילו ספק בעצם העניין, ואף הביעו דעתם שאין כאן אלא **זיוף גדול מצד מי שהוא לשם מטרה מיוחדת**.[30]

אין זה מעניינו כאן לבדוק את 'האמת ההיסטורית', ודומה כי בעמדה בפני עצמה, פרשה זו עשויה להימנות בין הקוריוזים של תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. חשיבותה לענייננו טמונה בהדגימה את הכוח הממגנט של כתובות בתי כנסת ותפיסתן כאות מן העבר, במיוחד בנסיבות של אי-בהירות ביחס לעתיד. מבחינה זו, גם אם חשיבותה הספציפית איננה גדולה, עולה ממנה מעין משל לשאלת ערכם של בתי הכנסת הקדומים בכללותה.

2. מצדה

בספריו על החפירות שבהן השתתף ועל ממצאיהן, יצר יגאל ידין ז'אנר מיוחד - שילוב בין סיפור אישי ולאומי לבין המדע. הוא לא היסס, ואולי זה סוד הקסם של האיש וספריו, לגעת בנגיעה ישירה בחוויה הארכיאולוגית לסוגיה ובחיבורה לחוויות אחרות, ובכך סייע רבות ביצירת מעמד הארכיאולוגיה כמכונן בתודעה הלאומית. בספרו רב-המוניטין על מצדה הקדיש פרק שלם לבית הכנסת.[31] הוא מספר בו על גילויו ועל המיוחד שבו, ודן בשיוכו, לפחות בשלבו האחרון, לקנאים. בגין היעדר תקדים ברור, הוא מציין את ההסתייגות מראיית המבנה כבית כנסת:

> זהירותנו נבעה בעיקר מכך, שאם אמנם בית כנסת לפנינו - הרי יש בתגלית זו **חשיבות יוצאת מן הכלל מבחינת הארכיאולוגיה היהודית**, ואפשר שזו אחת התגליות החשובות במצדה. בתי הכנסת הקדומים בארץ הם מסוף המאה השנייה או מתחילת המאה השלישית, ובשום מקום לא שרד אף בית כנסת אחד מתקופת בית שני ממש. בגלל חשיבותה של התגלית החלטנו להמשיך בעונה השנייה בחפירת הבניין [...].[32]

כאן הוא שוטח את סיפור התגלית:

> ומכאן מגיע אני לתגלית המעניינת, המאפשרת לנו לומר ביתר ודאות, כי בניין זה היה באמת בית כנסת. [...] אגב כך הרחיבו במקצת את החתך ונתגלגל לידיהם

30 מ' דוד שוב, **יסוד המעלה**, תל אביב תש"א, עמ' 20.
31 י' ידין, **מצדה - בימים ההם בזמן הזה**, תל אביב, 1969, עמ'181-190.
32 שם, עמ' 184-185.

> קטע של מגילה מגוללת. עדיין לא קרה במצדה שהאדריכלים יגלו מגילות! [...] הייתה זאת אפוא מעין גניזה. בין שנגנזה המגילה עוד בעת שהקנאים חיו כאן, משום שנפסלה לשימוש מטעם זה או אחר, ובין שהוטמנה לפני הסוף המר - עוררה אותנו עצם ההטמנה להמשיך בפינוי הרצפה העליונה בתא האחורי [...]. בתמונה מימין נראה רב סמל ראשון משה (מוסה) כהן מחיל הים - שעשה עם משלחתנו חודשים רבים ועזר לנו בפעולת הטיפוס ובאמצעי הבטיחות - כשהוא עומד מעל לחתך הראשון, שנתגלתה בו המגילה שהזכרנו. הטלנו עליו את המשימה העדינה לפנות בזהירות את שפך מעל הרצפה העליונה [...] אותה שעה ממש הגיע מברק דחוף, ובו נקרא מוסה לשוב ליומיים שלושה לתפקידו בחיל הים. מוסה הפציר בנו לעכב את הפינוי עד שובו, ואם כי קשה היתה לנו הציפייה - התאפקנו. כשחזר מוסה המשיך מיד לחפור בבור, כשכולנו עומדים לידו מלאי מתח. כעבור שעות מעטות הגיע עד סמוך לתחתית הבור - ואכן נתגלו כאן שרידי מגילה. אף על פי שהיו אכולים במידה רבה, **יכולנו לזהותם בו במקום כפרקים מספר יחזקאל**, ואותם חלקים שהיטיבו להשתמר מאחרים ושניתן לקוראם היו קטעים מפרק ל"ז - הוא **חזון העצמות היבשות**.[33]

בזה הסתיים תיאור הגילוי, ומן הסתם, בהנחה שהכול מכירים את החזון שבשנות העשור הראשון סימל יותר מכל את הגשמת הנבואה במדינת ישראל המתחדשת, לא ראה ידין מקום לגלוש לתוכנו. לפנינו סיפור יוצא מן הכלל, ידין במיטבו, בעל עלילת מסגרת (הסיפור הגדול והכולל), שיש בו עלילה ראשית (החיפוש) ועלילה משנית (סיפורו של מוסא). ידין הצליח ליצור מתח בלי לגלוש למלודרמה; כמוהו כסיפור הכתובת ביסוד המעלה, גם כאן הקטעים הכתובים שנמצאו נושאים מסר עמוק. באתר המזוהה עם הגבורה ואהבת החירות מתגלה דווקא הקטע בספר יחזקאל. אולם, בפועל, אין עיני ידין נשואות להתמקדות בתוכני בית הכנסת כבית כנסת. המציאה המוצלחת נושאת סמליות לאומית בפני עצמה, ובית הכנסת משמש רק זירה לאותה מציאה.

3. ציפורי

מבחינה מסוימת, ציפורי עשויה לציין אתר שונה מהותית מזה של מצדה. מבחינת תולדותיה הידועות לא התחוללה בה פרשת גבורה שכזו, נהפוך הוא, יש רגליים להבנה ששיתפה פעולה עם הרומאים. שלא כמצדה היא מציינת את חיי הרוח של עם ישראל, וככל הנראה בה נחתמה המשנה. הגיוני אפוא כי הסמליות המקושרת אליה תיטה לכיוון אחר.

33 שם, עמ' 187.

בחפירות ציפורי נתגלה בית כנסת בעל רצפת פסיפס מיוחדת במינה שזכתה להד רב בגין המשמעות ההיסטורית והלאומית של מערכת ציוריה. אות וסימן לחשיבות ולעניין היה מסעו של הפסיפס בעולם ממוזיאון ישראל בירושלים, למוזיאון היהודי בניו יורק, טורנטו קנדה, קרנגי פנסילווניה, ז'נבה וחזרה לציפורי.[34] בגין החשיבות והעניין נתפרסמה חוברת מהודרת על בית הכנסת שיש בה ממד מדעי, אך ניסוחיה פופולאריים באופן יחסי. בפתח דבר סופר על המציאה:

> [...] שורת אבני פסיפס לבנבנות, שבצבצה בשולי בור קטן שחשף דחפור שעבד במקום, עדיין לא רמזה על **גודל התגלית** שהייתה עתידה להתגלות כאן. רמז ראשון לגילוי הצפוי היתה כתובת ההקדשה בארמית, שנחשפה כבר בשבוע השני לחפירה ועוררה **התרגשות מרובה**. [...].[35]

אלו תיאורים מוכרים למדיי של תגליות ארכיאולוגיות בארצנו הסוחטות תגובה רגשית. מכאן עוברת החוברת לפירוט התכנים ובסיכום:

> [...] אולם מעל לכול נובעת חשיבותו של בית הכנסת ממגוון התיאורים בפסיפס ומעושרם האיקונוגרפי, כמו גם מן הרצף הסיפורי והאידיאי שלהם, אשר כמותם טרם נמצאו עד היום בבתי כנסת במרחב הארץ-ישראלי. [...] בחירת התיאורים בפסיפס וארגונם במערך הרצפה בשלושה מוקדים מכוונים לבטא מסר אחד ברור: אלוהים, העומד במרכז הבריאה, בחר בעמו ישראל; ובזכות ההבטחה שנתן לאברהם בהר המוריה, לעתיד לבוא יקים את המקדש ויגאל את בני בנו. רעיון זה החוזר בתפילה , בדרשה ובפיוט של התקופה, מועבר באמצעים אמנותיים כמסר ברור לבני הקהילה בציפורי, בדבר בנייתו המחודשת של המקדש והגאולה העתידה. ייתכן כי יש לראות במסר זה שבפסיפס הד לדיאלוג היהודי-נוצרי בשאלות מיהו העם הנבחר, האם עתיד המקדש להיבנות ומיהו המשיח שבימיו תבוא הגאולה, דיאלוג שהדיו עולים גם מדרשות חז"ל ומכתבי אבות הכנסייה.[36]

קשה להעריך את מלוא הפוטנציאל החינוכי הטמון במסר הזה, אולם החפירה שהתנהלה בסוף שנות השמונים ותחילת התשעים של המאה העשרים, מאוחרת בדור לחפירות במצדה, וההבדל בהתייחסות מורגש. בשונה מתגליות של הדור הקודם, הניסוח המתייחס לפוטנציאל החינוכי הטמון בו, פחות פונה אל הרגש. מאז החפירה האתר ההומה זוכה לפעילות מרובה. לאחר המסע שהוזכר, האתר שוחזר ומשמש להדגמה של המיוחד בבית הכנסת. ציפורי כולה על שלל אתריה מציעה מקום להדגמה של חיי

34 ז' וייס וא' נצר, **הבטחה וגאולה - פסיפס בית הכנסת מציפורי**, ירושלים 1998. הקדמה למהדורה השנייה.
35 שם, עמ' 4.
36 שם.

היומיום לפי חז"ל, וגם בית הכנסת נכלל בכך. ואכן, נתפרסמו קטעי דיון על מקורות חז"ל על-פי התגליות בציפורי, כולל פרק על בית הכנסת והפסיפס.[37] אין בבית הכנסת פעילות דתית שוטפת, אך למיטב ידיעתי הוא נתפס ומופעל כאמצעי חינוכי ראשון במעלה כדי להבין את תופעת בתי הכנסת הקדומים ואת זיקתם להווה.

4. הגולן

דומה כי אין בארצנו חבל הראוי יותר לתואר 'ארץ בתי הכנסת הקדומים' מאשר הגולן. מבחינת התפרוסת, מדובר בעשרות שרידים המרוכזים בשטח קטן יחסית. גם האנונימיות של האתרים מתקשרת למה שנאמר לעיל - מקומות שלא הותירו את רישומם על היצירה היהודית הכתובה, אך הותירו בתי כנסת לתפארת. במקבץ בתי הכנסת הצפוף הזה, ניתן ללמוד על דגמים רבים של התייחסות והשפעה.

נפתח בקדום שבכולם, בית כנסת בגמלא, שבזמנו מקביל פחות או יותר לזה של מצדה. בספרו 'גמלא - עיר במרד'[38] מבעו של שמריה גוטמן נושא אופי אישי, וממשיך בכך את סגנון כתיבתו של יגאל ידין; אך בפרק על בית הכנסת,[39] אין הוא גולש לרגשות. את הרגשות - מעידים רבים - שמר ל'תורתו שבעל פה' שביטויין המרשים ביותר היו הדרכותיו הספונטאניות באתר גמלא, שאותן ייעד כמעט לכל מי שביקש.

הניסיון בגולן מוכיח כי נוכחות בתי הכנסת השכנים 'מזמינה' קיום טקסים דתיים ותרבותיים, בצד פעילויות חינוכיות. הרי מעט מהעדויות שליקטתי:[40]

1. בית-ספר-שדה 'קשת' מקיים מסורת של קריאת המגילה בבית הכנסת בגמלא ב'שושן פורים'. גמלא נזכרת במשנה בין הערים המוקפות חומה, ולכן מדין 'מוקפים' יש לכאורה היתר לקרוא שם את המגילה בט"ו באדר. בלי להיכנס לפירוט, זכות זו נשמרת בדרך כלל לירושלים, והנה, כאן נוצר מנהג מקומי מיוחד. בדרך כלל מצטרפים לקריאה צעירים מן הגולן.
2. המנהג לקיים טקסי 'בר-מצווה' ו'בת-מצווה' בבתי הכנסת בגולן שכיח מאוד. בעבר היה מקובל לקיימם בגמלא, בהווה חוגגים יותר ויותר בקצרין, דיר עזיז ואום אל קנטיר. אציג דיווח של שמואל קליין מחיספין:

> את 'בת המצווה' של בתנו הבכורה חגגנו יחד עם כיתתה בבית הכנסת בגמלא, בת המצווה הדריכה את כיתתה באתר ובטקס זכינו לדרשה של שמריה גוטמן ז"ל ש'נשלף' מהחפירה הוא

37 פ' גיאת, **מילה באבן - ציפורי בספרות חז"ל**, רשות שמורות הטבע והגנים, תשס"ד.
38 ש' גוטמן וי' רפל, **גמלא עיר במרד**, תל אביב תשנ"ד.
39 שם, עמ' 106-108.
40 עדויות רבות מפי יעל מאלי ושמיל קליין.

דיבר על עזרת נשים בבית הכנסת הזה. לפני כחודש הוזמנו על-ידי חברים מהושעיה לבר מצוה של בנם באום אל קנטיר הטקס כלל תפילת שחרית וכמובן סיור לכיתה.[41]

תיאור זה יזכיר מן הסתם לרבים חגיגת 'בר-מצווה' ברחבה הסמוכה לכותל, אם כי לפי התרשמותי, שם היסוד של סיור נפוץ פחות.

3. מקובל מאוד לערוך חתונות של בני ובנות הגולן בבית הכנסת בקצרין, בכנף ומעט גם באתרים אחרים.

4. פעילויות חינוכיות ולימודיות הקשורות בבתי הכנסת נפוצות מאוד. חטיבת הביניים שליד הישיבה התיכונית בחיספין אימצה את בית הכנסת באום אל קנטיר, ואחר כך בעין נשוט. בכל יום ששי הגיעה כיתה כדי לנקות את אתר בית הכנסת, לסדר אותו ואף לסייע בחפירתו. בסיום השנה נערך טקס של לימוד משותף, אבות ובנים, בבחינת 'תורה חוזרת לאכסניה שלה'. הלימוד התקיים בחדר הסמוך לבית הכנסת בהנחה, שלא כאן המקום לדון בה, כי חדר זה שימש כבית מדרש. הוכנו דפי לימוד לטקס הזה שעניינם 'הלכות בית הכנסת'.

5. בעלון 'ארץ הגולן' מתפרסמות מדי פעם חדשות הגילויים האחרונים בחפירות בתי הכנסת. לאום אל קנטיר נהרו רבים בימי ששי כדי לחזות בשרידי העבר העולים ממש מדי שבוע ממעבה האדמה.

6. אשר לגורל השרידים - שחזור, שיקום, ושימוש משני. כללית, השרידים של בתי הכנסת בגולן מתוחזקים ומטוילים. יש גם מצבים מיוחדים. בחזית בתי הכנסת העכשוויים של מושבי אבני איתן ונוב מוצבים - ברשות אגף העתיקות! - פריטים מבתי הכנסת שהיו קודם לכן מאוכסנים במוזיאון בקצרין, או שהתגלגלו במקומות שונים בגולן. יש בכך כדי להעניק נופך של המשכיות.

מעניין במיוחד הוא מצבו של בית הכנסת באום אל קאנטיר (סמוך לקיבוץ נטור). על-פי ד"ר חיים בן דוד מתברר כי בחפירות שנערכו לאחרונה, נחשף מבנה שמבין כל בתי הכנסת הקדומים טמון בו הפוטנציאל המלא ביותר לשחזור בית כנסת מאבניו המקוריות. צוות היגוי פועל כדי לשחזר את מבנה בית הכנסת בממד הארכיאולוגי, ופרנסי הגולן הציעו להפוך אותו ל'בית כנסת חי'. יש לכך סיכוי. מדי פעם מתפללים בו. לא ידוע על בית כנסת שלם ששוחזר במלואו והפך לבית כנסת פעיל. במובן מסוים זה קיים בבית הכנסת של פקיעין.[42]

41 כתבתי מפיו ואני מביא את הדברים כנתינתם.

42 שמעתי מפיו דברים בעל פה אני מביאם כנתינתם. ראו גם **עתיד מבטיח לעבר - ערב עיון לכבוד פתיחת התערוכה כליל**, עורכים: א' זיגנבוים וד' מאיר, מוזיאון עתיקות הגולן, תשס"ה.

כאן המקום להפנות לשימוש 'אחר' בשרידים. ברבים מהפרסומים המופיעים בהווה בגולן מופיעים מוטיבים הנמצאים בבתי הכנסת העתיקים שבו. גם הזמנות ל'בר מצוות' וחתונות מעוטרים בקישוטים מבתי הכנסת בגולן.
נוכחות בתי הכנסת עשויה להשפיע על תושבי הגולן בהקשרים מסוג אחר לגמרי. מדובר בהשפעה ישירה הכרוכה בלימוד לקח המגיע עד להטפת מוסר בכוח העבר. שמיל קליין כתב בביטאון השבוע של הקהילה בחספין:

> בשבועות האחרונים יצא לי לבקר מספר פעמים בקהילה מופלאה. מי שמבקר שם אינו יכול שלא להתפעל מנדיבות ליבם של אנשי הקהילה. צריך לראות את בית הכנסת שבנו אנשי המקום, זה משהו שלא יאמן. והכול בגדול. 'זה אלי ואנוהו' במלוא מובנו. ניסיתי לברר בעדינות האם קיבלו סיוע מהשלטונות, התברר שלא היה עם מי לדבר! חשבתי על תורם, התברר לי שאנשי הקהילה הם התורמים. נכון לקח המון זמן לבנות את בית הכנסת, וזו השקעה גדולה לתחזק מבנה כזה, אך אנשי הקהילה הבינו שאם הם לא 'ירימו' את העניין, אף אחד לא יעשה זאת בשבילם.
>
> [...] החוקרים טוענים שלפי חישוביהם לקח יותר משישים שנה לבנות את בית הכנסת! ובסך הכול לא מדובר על קהילה גדולה יותר מחספין...האם ערכו מגבית, האם התרימו בעליות לתורה?! טרם נתגלה הארכיון של הקהילה...אבל עובדה הם עשו זאת. ומה אתנו?.[43]

למותר לציין כי הדברים נכתבו באירוניה מובהקת. קיצוצים במועצה האזורית והדתית בגולן הביאו לדלדול במקורות הכספיים של בית הכנסת, מספר חברים ניסו לשדל את חברי הקהילה להעלות מס קבוע לטובת בית הכנסת מעבר למיסים המשולמים לוועד היישוב. מכאן הלכה וצמחה הביקורת הזו המגייסת את 'השכנים הקדומים' למבצע ההתרמה!
בתי הכנסת עוררו גם לקטעים ספרותיים מהסוג שדובר בו בסעיפים קודמים של מאמרנו. מתוכם אציג דברים של עמוס קינן, בז'אנר המיוחד שפיתח המשלב תיאור מדוקדק ואמין של השטח עם החוויה האנושית הקשה לאפיון וכימות:

> הגולן שונה הוא יותר קודר, יותר פראי, יותר הירואי מכל חבל ארץ אחר במקומותינו.
>
> סלע הבזלת השחור מייחד אותו. **בית כנסת שחור אינו דומה לבית כנסת לבן** וכפר שחור וחומה שחורה אינם כפר לבן וחומה לבנה ועיר לבנה. [...].
>
> **אפילו בית כנסת מתקופת התלמוד, היודע את מנורת שבעת הקנים ואת ארון הקודש, גם הוא משלם חוב של כבוד לטבע האכזר של המקום.** הנה המשקוף

43 ש' קליין, **חספיתון**, כסלו תשס"ד.

> היפהפה מדבורה, ועליו משני צידיו שני חיוויאים האוחזים במקורם נחשים המשתרגים לזר, ובין הנחשים הכתובת שלא תיאמן: 'זה בית מדרשו של רבי אליעזר הקפר'. נשר פרוש כנפיים תמצא בהרבה בתי כנסת עתיקים כאן. הוא מעטר מזוזה ומשקוף וארון קודש. יש שהוא אוחז במקורו זר ויש שהוא מנקר באשכול ענבים [...].[44]

> והם ישבו כאן אבותיך שכל כך לא הרבה אתה יודע עליהם, ויותר בעזרת הארכיאולוגיה מאשר ממקורות כתובים, ואתה רואה שישבו בבתי מדרשות ולמדו תורה, **ובנו בתי כנסת ענקיים מרהיבים**, ואתה למד שהנה הם התקבצו, לאחר שחרבו מחוזות הארץ האחרים ונשמו במלכות הרשעה, לאחר כל מרד ולאחר כל התקוממות, ואתה חושב על רבי אליעזר הקפר ששמו מלמד שעסק בגידול הצלף, שכן זה שמו היווני של הצמח קפריס. ויש להניח שבר קפרא היה בנו של הקפר. ואתה חושב על הגיאוגרפיה של הארץ הזאת, שאינה אלא גיאוגרפיה של דם. מערות מדבר יהודה ועד **לבית הכנסת של נמלא שחצרו מלאה אבני בליסטראות**, נהר אחד גדול וארוך של דם והוא מתמשך לאורך כל ההיסטוריה. כמעט עד לתחילת מסעי הצלב. כל כך לא רחוק.[45]

הדברים מדברים, כמדומה, בעד עצמם ולעניינו חשובה העמדתו היפה על הנוף המקומי המיוחד ההופך אתר נידח יחסית לסמל לארץ כולה ולגורלו של עם ישראל בכללותו. בסיום נזכיר כי בתי הכנסת קשורים גם לבתי מדרש, הן קשר אדריכלי (סמיכות פיסית) והן קשר טקסטואלי מהותי במקורות. במאמרנו זה התמקדנו בבתי הכנסת כנוף עצמאי; יש כאן ללא ספק שאלה מתודולוגית האם נכון לעשות כך, ואנו הכרענו לפי המציאות בשטח המייחדת את בתי הכנסת ומעמידה אותם בפני עצמם. מכל מקום, בגולן קשה להפריד ביניהם. הרב יגאל אריאל העמיד זה מול זה שני בתי מדרש בגולן, אחד בגמלא, אותו כינה "לפיד החירות", והשני, בדבורה אותו כינה "נס השלום".[46] הנה כי כן, בתי המדרש בגולן (הקשורים בבתי הכנסת שלו) משמשים מצע להעמדה סמלית של שני כיוונים מנוגדים-משלימים ביהדות.

5. עין הנצי"ב

בשדות קיבוץ עין הנצי"ב (סמוך לתל רחוב) נמצא בית כנסת עתיק. מבחינה גיאוגרפית וארכיאולוגית, בעצם המציאה עצמה אין כדי להפתיע, שכן נמצאו הרבה בתי כנסת באזור, אך ייחודו של בית כנסת זה נעוץ במציאה מיוחדת במינה - כתובת פסיפס הכוללת שרידים ברורים מאוד של קטע מן התלמוד הירושלמי העוסק במצוות התלויות

44 ע' קינן, **שושנת יריחו**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 250.
45 שם הערה עמ' 254.
46 י' אריאל, **ארץ ירדן וחרמונים**, חספין תשנ"ו, עמ' 48-54.

בארץ. כקטע כתוב, זהו קטע התלמוד העתיק ביותר. שרידיו הועברו למוזיאון ישראל, ובקיבוץ עין הנצי"ב הועמד דגם שלו. על-פי הגדרתו של עוזי פז,[47] הוקם 'מיני' בית כנסת ליד בית הכנסת הקיים, משום:

> שאנו רואים אותנו כממשיכי היישוב שלפני אלף וחמש מאות שנים. כמו שהם הקפידו על מצוות - במיוחד מצוות הקשורות בקרקע - כך גם אנו [...] התחושה שאנו מגשרים על פני פער דורות וממשיכים באותה הדרך בה הלכו מתיישביה הוותיקים של בקעת בית שאן.

במהלך הכנת 'מיני בית כנסת' התעוררה השאלה האם יש להעמיד את הכתובת המשוחזרת או להניחה על הרצפה בדומה למצבה המקורי. בעין הנצי"ב נודעת לכך משמעות מכיוון שהחופות נערכות סמוך לבית הכנסת, גדול החשש שידרכו על הכתובת בירושלמי. מספר עוזי פז:

> בזמנו שקלנו לערוך את החופות על משטח הכתובת ממש, אבל בהתייעצות עם רבנים נאמר לנו שאין זה נאה 'לדרוך' על הירושלמי, אע"פ שמתפללי בית הכנסת העתיק כן עשו זאת.

לכתובת הייתה גם השלכה על הנהגתם הדתית של חלק מאנשי עין הנצי"ב:

> עד שהתגלתה הכתובת נהגו הקיבוצים להפריש תרומות ומעשרות ללא ברכה מחשש שהיתרו של רבי את בית שאן חל גם עלינו. ומצד שני נהגנו בענייני שמיטה לפי הוראות הרבנות הראשית לכל הארץ. אינני יודע כמה תרמה הכתובת להחלטתו של הרב שלמה רוזנפלד - בזמנו הרב האיזורי - להוציא פסק הקובע שהיום לא חל היתרו של רבי על אזורנו.[48] על כל פנים אני ועוד חברים התחלנו לברך על הפרשת תרומות ומעשרות מיד כאשר קראנו את השורה השתים עשרה בכתובת 'וכל מקום שקנו ישראל נאסר' להזכיר קרקעות הקיבוץ ניקנו על-ידי הקרן קיימת לישראל עוד לפני 1948!

דומה שלפנינו דוגמה מעניינת ורבת פנים להשפעה של נוכחות בית כנסת שכן על חיין הדתיים של ישוב. למיטב חקירתי, מרכז הכובד של העיסוק בבית הכנסת קשור בכתובת, אך האתר של שרידי בית הכנסת שבשדות איננו מרשים וכמעט שאינו זוכה לביקור ופעילות.

47 הדברים על עין הנצ"יב הועברו לי על-ידו אני מבקש להודות לו.
48 ראו ש' רוזנפלד, "עמק בית שאן וחיובו בהפרשת תרומות ומעשרות", **תחומין**, יג, תשנ"ג, עמ' 30-34.

6. חברון

בהשפעה של 'משקוף המנורות' - משקוף בית כנסת קדום בעיר חברון, על יצירה ספרותית וזיקתה ליישוב היהודי המתחדש, עסקתי במקום אחר.[49]

ט. דברי סיום - הישן כהשראה לחדש

בניסיון לסכם היבטים שונים שעלו בדיוננו נוכל להצביע על דיון מתמשך המתנהל לאורך שני צירים. האחד קשור ליחס הכללי של הציונות לארכיאולוגיה. השני הוא הפער בין מקומות קדושים - קברי קדושים לבתי כנסת קדומים. לאורך שני הצירים מבצבצת מורכבות ועולות סוגיות טעונות. הציונות החילונית, חרף עניינה המודגש בשרידי העבר, לא היטיבה במיוחד עם בתי הכנסת הקדומים, גם אם לא התעלמה מהם כליל, והעולם החרדי מעדיף, ללא ספק, את הקברים הקדושים. ואולם אפשר שדווקא מנקודת מוצא נחותה זו יהפוך בית הכנסת הקדום למוקד להשראה בקרב מי שאינו מסתפק עוד בארכיאולוגיה המדעית ה'יבשה' המאפיינת את היחס הנוכחי לעבר המקראי או מסתייג מפולחן המקומות הקדושים בצורתו הנוכחית. רצוני לומר בבית הכנסת הקדום נשמר עדיין לשד חייו של בית הכנסת, ואפשר שהוא יהיה הגורם המקשר עבר והווה. סקרנו את מה שנראה בעינינו כהיבטים העיקריים של המפגש הרוחני-תרבותי, לאומי ודתי, עם שרידי בתי הכנסת הקדומים. דייקנו בלשון! מה שנעשה במאמרנו הוא יותר סקירה ותיאור ופחות מחקר, ומה שנעשה כאן הוא דברי סיום ולא דיון מסודר. אנו יכולים להציע מסקנות, אך תחושתי היא שאין בידי די כלי מחקר כדי לגבש תיאוריה כוללת מעבר לתיאור מאורגן של הפרטים.

ניסיון למחקר ראשוני שביצע חברי עודד לאוב בשאלות הכרוכות במאמר זה בקרב אוכלוסייה של מטיילים תלמידי החוג ללימודי ארץ ישראל במכללה דתית, העלה את המסקנות הבאות. כולם דיווחו על מוטיווציה גבוהה להתפלל במקום העתיק ועל תחושת הכבוד לאתר וההמשכיות שבתפילה. כולם התלהבו לקיים טקסים דתיים במקום ולהופכו לבית כנסת מסודר. בהתחשב בעובדה שהמחקר נערך אחרי סיור מקיף בבתי כנסת קדומים, ובאפיון הכל כך ספציפי של האוכלוסייה הנחקרת, ניתן לראות תוצאה זו כצפויה.אולם, לשאלה שנשאלו הנחקרים האם קראו יצירה, והודגש - 'יצירה' בנידון, התברר כי הם הכירו מאמרים מדעיים אך לא היו מודעים כלל ליצירה מסוג אחר, ספרותי או דתי, הקשור במקומות אלו. אפשר שמחקרי עומק מסוג זה יובילו לפיתוח כלי מחקר משוכללים יותר לבחינת התגובות לאתרים הללו.

---

49 י' רוזנסון, **חנוכה בחברון, באורך נראה אור** - קובץ מאמרים לחנוכה לזכר סגן דני כהן הי"ד, ירושלים תשס"ד (עורכים: י' רוזנסון וע' אריאל), עמ' 345-354.

במבט אל הנאמר למעלה, המסקנות הבסיסיות פשוטות, אך שאלת העוצמות הרגשיות וגיוס תשומת הלב ביחס לאתרים קדומים קשה להערכה. כחוט השני עולה המודעות לצורך בהמשכיות בבית הכנסת הקדום. זה יכול להתבצע בהקשר האדריכלי - העמדת המבנה זכר לקדום בתוך החדש. למשל, במושב עלמא שיבצו בבית הכנסת של המושב פריטים מבית הכנסת הקדום שבסביבה (איננו נכנסים כאן לשאלת ההיתר החוקי לשימוש בשרידים ממשיים ודרכי רכישתו). בעין הנצי"ב (לעיל) הוכן דגם של רצפת הפסיפס שהועמדה בצד מספר שרידים ממשיים. בכפר אדומים נמצא חיקוי לפסיפס של בית הכנסת הלא רחוק של יריחו. מה זה עושה בדיוק למתפלל? מה זה נותן לציבור המתפלל? במה זה שונה מעיטור אומנותי חדש? במה זה שונה משיבוץ פריטים ישנים במבנים חדשים שנבנו בעולם? זה תלוי מאוד בהסבר שניתן לשימוש הזה, ודוגמת עין הנצ"יב מעניינת מאוד. דוגמה זו מלמדת כי ניתן להעניק משמעות רבה מאוד לשריד הישן, בתנאי שאיננו סתמי ואומר משהו שניתן להעבירו למסר ברור בעל דגש מקומי. הדגש שאנו שמים על מקומיות חשוב, משום שבית כנסת איננו בית מקדש, וכבר במקורותינו מצאנו גוון מקומי לבית כנסת הנמצא בתחומו של יישוב. מה יעשה הניסיון להתפלל בבית הכנסת בבית כנסת קדום משופץ דוגמת אום אל קאנאטיר יתברר כשהתפילה שם תהפוך ממוסדת יותר. מכל מקום דומני שההתייחסות לתפילה בבית הכנסת הקדום קשורה באופן עקרוני להתייחסות לאתר בית הכנסת עצמו ולשאלה עד כמה התפילה היא תלוית מקום. דומני כי בסוגיה זו עדיין לא נאמרה המילה האחרונה.